

Doç. Dr.
Tülay METİN

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi,
Tarih Bölümü,
tulayko@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8770-2923>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.

Applied
11/12/2019

Kabul edildi.

Accepted
17/12/2019

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.658309>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

>> e-ISSN 2458-7672

Selçuklular ve Kudüs *Seljuks and Jarusalem (Al-Quds)*

Öz

Kudüs, İslâmiyetin, Hıristiyanlığın ve Yahudiliğin mukaddes beldesi olarak büyük öneme sahip bir yerdir. Bu nedenle tarihte paylaşılabilen ve her kesimin aidiyet duygusu ile sahip çıkmaya çalıştığı bir şehir olarak dikkat çekmektedir. İslâm'ın ilk kablesi olması, İsrâ ve Miraç hadisesinin Kudüs'te vuku bulması hasebiyle şehir Müslümanlar için oldukça önemli ve kıymetlidir. Nitekim Hz. Muhammed, Kudüs ve çevresinin fethedilmesini çok istemiştir. Hz. Ebû Bekir zamanında Filistin, Ürdün ve Suriye üzerine gönderilen Müslüman komutanların başarıları ile Peygamberin bu arzusu yerine getirilmeye başlanmıştır. Hz. Ömer zamanında Kudüs'ün fethi ile uzun süre dalgalanacak İslâm bayrağı şehre dikilmiştir. Halifeler döneminden sonra Kudüs, sırasıyla Emevîler, Abbasîler, Tolunoğulları, İhşidîler ve Fatımîlerin hâkimiyeti altına girmiştir. XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren fetih ve genişleme hareketini batı yönünde devam ettiren Selçuklular, Suriye ve Filistin topraklarında fetih hareketine girişmişlerdir. 1071'de Selçuklu Emîri Atsız, Kudüs'ü fethederek yaklaşık 28 yıl sürecek Selçuklu egemenliğini başlatmıştır. Selçukluların Kudüs'te hüküm sürdüğü dönem hakkında bu zamana kadar yapılan çalışmaların genellikle siyasi hadiseler çerçevesinde kaleme alındığı görülmektedir. Bununla birlikte Kudüs hakkında yazan bazı yazarlar şehrin Selçuklular dönemini ele alırken genellikle sıkıntılı bir süreçten söz etmişlerdir. Fakat bu tam olarak doğru değildir. Bilakis Kudüs fethedildiğinde altın çağını yaşayan Selçuklu Devleti'nin bir parçası olmuştur. Adalet, emniyet, hoşgörü ve sosyo-ekonomik refahın hüküm sürdüğü Selçuklu topraklarından Kudüs'ü ayrı tutmak mümkün değildir. Bu bağlamda tarafsız yazarların Selçuklular döneminde Kudüs'te kültürel ve iktisadi gerileme yaşandığına dair iddiaları hiçbir temele dayanmamaktadır. Tam tersi barış, ekonomik refah ve gelişen huzurlu bir manevî yaşamın olduğunu gösteren deliller mevcuttur. Bu makalede "Selçuklu egemenliğinde Kudüs'te durum nasıldı?" sorusu cevaplandırılmaya çalışılacak ve kaynaklardaki veriler ışığında Selçuklu Kudüs'ünün tarihi yeniden gözden geçirilecektir.

Anahtar kelimeler: Selçuklular, Kudüs, Emîr Atsız, Melikşah, Artuk Bey, İlgâzi, Sökmen

Abstract

Al-Quds (Jerusalem) has a considerably significant place as the holy land of Islam, Christianity and Judaism. Thus, it captures attention as the city which cannot be shared and to which each segment of the society lays claim in conjunction with the sense of belonging throughout history. Inasmuch as it acted as the first Qibla of Islam and İsrâ and Mi'raj incidents took place in al-Quds, the city is quite important and valuable for Muslims. As a matter of fact, the Prophet Mohammad strongly aspired for the conquest of al-Quds and its environs. In the period of the Caliph Abu Bakr, along with achievements of Muslim commanders who undertook military expeditions to al-Quds, Jordan and Syria, this aspiration of the Prophet set out to come true. With the conquest of al-Quds in the period of the Caliph Umar, the Islamic flag which would fly for a long time was planted on the city. After the Rashidun Caliphate, al-Quds remained under the control of Umayyads, Abbasids, Tulunids, İkhshidids and Fatimids. Seljuks intensifying military campaigns and expeditions towards the west as of the second half of the 11th century got engaged in operations inten-

ATIF: METİN Tülay, "Selçuklular ve Kudüs" *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5/3 (Aralık-2019), s. (659-669)

CITE: METİN Tülay, "Seljuks and Jarusalem (Al-Quds)" *Journal of History and Future*, 5/3 (December- 2019), pp. (659-669)

ded for conquering lands of Syria and Palestine. Seljuk Amir Atsiz ibn Uvaq seized al-Quds in 1071 CE, and launched the Seljuk rule that would last for around 28 years in the city. It is discerned that studies carried out until now on the period when Seljuks ruled al-Quds were generally authored in the context of political affairs. On the other hand, some authors studying al-Quds in general referred to a troubled process while addressing the period when the city was under the Seljuk control. However, this is not really the case. Rather, when al-Quds was captured by Seljuks, it became part of the Seljuk State which enjoyed its golden age. It is impossible to set al-Quds apart from Seljuk lands where justice, safety, tolerance and socio-economic welfare prevailed. In this respect, allegations by partisan writers asserting that cultural and economic decline was experienced in al-Quds in Seljuk period have no basis. In contrast, there exist evidences revealing that the city was dominated by peace, economic welfare and a serenely developing spiritual life. This study will attempt to answer the following question: "What was the situation like in al-Quds when it was under the control of Seljuks?" and in light of findings acquired from resources, the history of al-Quds of the period of Seljuks will be reviewed in this article.

Key Words: Seljuks, Al-Quds/Jerusalem, Amir Atsiz, Malik-Shah, Amir Artuq, Ilghazi, Sokman

Giriş

Sahip olduğu değerleri ile kudsiyet atfedilen Kudüs; barışın, inancın ve tevhidin timsali olmuş müstesna bir yerdir. Kudüs, tarihsel süreçteki manaları ve değeri ile haç ile hilâlin, imanla inkârın, hak ile batılın buluştuğu ve çarpıştığı, muhtelif zihinlerin müşterek toprağıdır. Kur'an-ı Kerim'de, ilk kible ve en önemli makamlardan olan "Mescid-i Aksâ" vesilesiyle Kudüs zikredilmektedir. Kudüs'ün aldığı unvanlar arasında hadislerde de en çok anılan "kutsanmış, arınmış ev" manasında "Beytü'l-Makdis"/"Beytü'l-Mukaddes" unvanı yer almaktadır.¹ Bununla birlikte şerefli, mübarek, itibarlı manasında "şerif", mukaddes yer manasında "Ardû'l-Mukaddes", barış yurdu, barış şehri anlamında "Darû's-Selâm", "Medinetû's-Selâm" ve "Karyetû's-Selâm" isimlerini ve unvanlarını da almıştır.² Kudüs "Şehirlerin çiçeği" (زهرة المدن) olarak da tavsif edilmektedir.

Üç semavî din olan İslâmiyetin, Hıristiyanlığın ve Yahudiliğin merkezî figürü kabul edilen Hz. İbrahim'den itibaren pek çok peygamberin yaşadığı ve gelip geçtiği Kudüs, bu üç dinin mukaddes beldesi olarak büyük bir öneme sahiptir. Hz. İbrahim'in, büyük oğlu İsmail'i Mekke'de, diğer oğlu İshak'ı Kudüs'te bırakması Mekke ile Kudüs arasındaki manevî bağı göstermesi bakımından önemli bir hadisedir.

Diğer semavî dinlerin kiblesi olduğu gibi İslâm'ın da ilk kiblesi olan Mescid-i Aksâ'nın bulunduğu Kudüs, Müslümanların dinî merkezlerindedir. Hz. Muhammed'in sağlığında Kudüs'ün kible olarak tercih edilmesi ve Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde işaret edilen Hz. Peygamberin Mekke'deki Mescid-i Harâm'dan Kudüs'teki Mescid-i Aksâ'ya mucizevî bir şekilde getirilmesi Müslümanlar için bu şehri önemli ve kıymetli kıldı. Hicretten sonra Medine döneminde Müslümanlar on altı veya on yedi ay Kudüs'ü kible olarak kullanmaya devam etti. Daha sonra Hicretin ikinci yılında kible, Mescid-i Aksâ'dan Kâbe'ye çevrildi.

Hız. Ebû Bekir halife olduktan sonra Hız. Peygamberin açmış olduğu cihada sadık kalarak Arap Yarımadasının kuzeyine düzenli ve geniş çaplı fetih hareketleri başlatmaya karar verdi. Hız. Peygamberin çok arzuladığı Suriye ve Filistin topraklarının fethedilmesi için Müslümanları topyekûn seferberliğe davet etti. Hız. Ebû Bekir, Bizanslılarla savaşıma kararı aldığı anda sadece Hız.

1 Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, Çev. A. Batur, İstanbul 2004, s. 125, 128; İbn Haldun, *Mukaddime*, C. 2, Haz. S. Uludağ, İstanbul 2004, s. 643 vd.; F. Buhl, "Kudüs", *İA*, C. VI, İstanbul: MEB, 1977, s. 953.

2 Ö. F. Harman, "Kudüs", *DİA*, C. 26, s. 323-324.

Peygamberin vasiyetini yerine getirmiş olmayacak, aynı zamanda dünya tarihini değiştirecek bir adım atmış olacaktı. Hz. Ebû Bekir, Müslüman birliklerini Filistin'e doğru harekete geçirdi. Filistin, Ürdün ve Suriye üzerine gönderilen Müslüman komutanlar, Hâlid b. Velîd kumandası altında birleştiler. İslâm ordusu ile Bizanslılar, Kudüs'ün batısında Remle ile Beytü'l-Cibrîn arasındaki Ecnâdeyn mevkiinde karşı karşıya geldiler. 30 Temmuz 634 (28 Cemâziyelevvel 13) tarihinde meydana gelen Ecnâdeyn Muharebesinde Müslümanlar ezici bir zafer kazandı. İslâm ordusunun, kendisinin en az iki katı kuvvete karşı elde ettiği bu zafer ile Kudüs yolu Müslümanlara açıldı.³

Hz. Ebû Bekir'in vefatı üzerine halife seçilen Hz. Ömer, Suriye ve Filistin üzerine yapılan fetih faaliyetlerine devam edilmesi emrini verdi. Şam toprakları üzerinde birçok mevkide Bizans kuvvetlerinin peş peşe aldığı yenilgi onları pes ettirmiyor, bilakis asker takviyesine devam ediyorlardı. Bizans kalelerinin arka arkaya düşmesi akabinde Müslümanların Kudüs'e doğru ilerleyerek şehri fethetmeye niyetli oldukları açıktı. Bunun farkında olan Bizans İmparatoru Herakleios, Müslümanları ele geçirdikleri yerlerden atmak ve Kudüs'ün fethine engel olmak için büyük bir ordu hazırladı. İki ordu 20 Ağustos 636 (12 Recep 15) tarihinde Ürdün'ün doğusunda Yermük Nehri kenarındaki aynı ismi taşıyan vadide çarpıştı. Savaş, kendilerinden çok kalabalık olan Bizans ordusunu bozguna uğratmayı başaran İslâm ordusunun galibiyeti ile neticelendi. Yermük Zaferi, Akdeniz'de Hıristiyan hegemonyasının sonunu başlatırken Müslümanlar için ise yeni bir dönemin başlangıç noktasıydı. Doğu Roma'ya vurulan Yermük darbesi ile Kudüs'ün önündeki tüm engeller kalkmış oldu.⁴

Ecnâdeyn ve Yermük zaferlerinden sonra sıra Filistin'in tümüyle İslâm topraklarına katılması için yapılacak fetihlere gelmişti. Bizans, İslâm kuvvetlerine karşı mukavemet etmeyi göze alamadı, Filistin'deki şehirler tek tek Müslümanlara teslim oldu. İslâm ordusunun hedefi Kudüs idi. Bu konuda sahâbelerle istişare yapan Hz. Ömer, İslâm ordusunun Kudüs (Beytü'l-Makdis) üzerine yürümesini emretti. Kudüs'e doğru yol alan birlikler şehri muhasara altına aldılar. Dört ay süren kuşatmanın ardından daha fazla direnemeyeceklerini anlayan Rumlar barış talep ettiler. Şehri teslim etmek üzere halifenin bizzat gelmesini şart koştular. Bunun üzerine Kudüs'e gelmeye karar veren Hz. Ömer şehir halkının emniyeti konusunda hükümler içeren Kudüs ve Filistin tarihinin en önemli belgelerinden olan emânnâmeyi (el-Uhdetu'l-Omariyye) Cabiye'de imzaladı. Daha sonra Kudüs'e giren Hz. Ömer şehri sulh yoluyla teslim almaya muvaffak oldu (638). İslâm'ın uzun sürecek hâkimiyeti için Hz. Ömer'in Kudüs fethi iyi bir başlangıç olmuştu.⁵

Emevîler zamanında Kudüs'e büyük önem verildi. Bu dönemde Mescid-i Aksâ'nın imârının tamamlanması ve Kubbetü's-Sahra'nın inşâ edilmesiyle Kudüs ve çevresinin maddî ve manevî değeri bir hayli arttı. Emevîlerden sonra iktidara gelen Abbasî Devleti hâkimiyetine giren şehir bu durumunu muhafaza etti. Abbasîlerin yaklaşık bir asır sonra zayıflamaya başlamaları sonucunda Kudüs üzerindeki nüfuzları da azaldı. Mısır'da kurulan Türk devletleri Tolunoğulları (868-905) ve İhşidîler (935-969) Filistin'e egemen oldular. 969'da Fatımîlerin İhşidî idaresine son ve-

- 3 Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, Çev. Mustafa Fayda, Ankara, 2002; s. 163-164; Taberî, *Târîhi't-Taberî*, Nşr. Muhammed b. Tahir Berzenci, C. VIII, Beyrut, 2007, s. 261-263; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Târih*, Thk. Muhammed Yusuf el-Dukak, C. II, Beyrut, 2003, s. 265-266; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. VII, Trc. Mehmet Keskin, Ankara: Çağrı Yayınları, s. 93-95; Adem Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi (2)*, İstanbul, 2011, s. 88; H. Dursun Yıldız, "Ecnâdeyn Savaşı", *DİA*, C. 10, 1994, s. 385.
- 4 Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 192-196; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Târih*, C. II, s. 258-260; İbn Kesir, *el-Bidâye*, C. VII, s. 12-30; Mustafa Fayda, "Yermük Savaşı", *DİA*, C. 43, 2013, s. 485.
- 5 Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 197-198; Taberî, *Târîhi't-Taberî*, C. VIII, s. 263-268; İbnü'l-Esir ve İbn Kesir, Kudüs'ün Hicri 16 (637) yılında fethedildiğini belirtmektedirler. Bkz., *el-Kâmil fî't-Târih*, C. II, s. 347-349; İbn Kesir, *el-Bidâye*, C. VII, s. 96-104.

rerek Mısır'ı ele geçirmeleri sadece bölgedeki yönetimin değil, aynı zamanda İslâm dünyasında dengelerin değişmesine neden olan tarihî sürecin de başlangıcıydı. Fatımîler devri Ortadoğu ve Yakındoğu'da siyasî, dinî ve sosyal kargaşalıkların yaşandığı bir dönem oldu. Filistin ve Suriye üzerinde Hamdanîler, Karmatîler ve Cerrâhîler'in de dâhil olduğu mücadelelerden dolayı ciddi sorunlar ortaya çıktı. Fatımîlerin 969'dan 1071'e kadar yaklaşık bir asır süren Kudüs'teki hâkimiyetleri sırasında yaşanan siyasî karışıklıklar ve meydana gelen depremler, şehrin sosyal ve ekonomik yapısını olumsuz etkiledi. Zorluklarla geçen bu dönemde Kudüs üzerinde tam olarak kontrolün sağlanamadığı anlaşılmaktadır.⁶

Kudüs'te Selçuklu Hâkimiyeti

XI. yüzyılın başlarında tarih sahnesine çıkan Selçuklular, 1040 yılında Horasan bölgesinde kurdukları devlet ile önemli bir güç haline geldiler. Selçuklu devlet adamlarının benimsedikleri genişleme siyaseti ile kısa sürede İran, Irak, Suriye ve Anadolu coğrafyasına hâkim oldular. 1071; özelde Selçuklu tarihinde, genelde ise Türk-İslâm dünyasında yeni bir sayfanın açıldığı bir dönüm noktası olarak önem arz eden bir yıldır. 26 Ağustos 1071'de Selçukluların galibiyeti ile neticelenen Malazgirt Muharebesi, sonrasında meydana gelecek muazzam değişimlerin şartlarının hazırlayıcısı olmuş, Akdeniz havzasının dinî, fikrî ve sosyal yapısını kati bir şekilde değiştirmiştir. Genç Sultan Alp Arslan'ın askerî galibiyeti ve siyasî başarısı olan bu zafer ile Anadolu kapıları Türklere açılmıştır. Malazgirt Zaferi, Kudüs'e giden yolda Yermük kadar önemli ve kıymetli bir yer edinmiştir. Bizans'ın Anadolu'daki gücünü ve hâkimiyetini kaybetmesiyle Hristiyanlık belirgin bir şekilde gerilemiş, İslâm hâkim güç olmaya başlamıştır. Aynı yıl bir taraftan Anadolu'da Türk fetihleri devam ederken diğer taraftan Suriye ve Filistin'de ilerleyen Selçuklu Türklerinin bölgeye yerleştikleri görülmektedir. Böylece Selçukluların bu adımı, Fatımîlerin yıllardır İslâm dünyası üzerinde oynadığı oyunun bozulması için önemli bir başlangıç olmuştur.

Mısır'da yaşanan isyanlar, vezirlerin Fatımî halifelerinin iktidarlarına ortak çıkmaları, 1060'dan itibaren artan kuraklık ve kıtlığın meydana getirdiği sıkıntılar sebebiyle bütünlüğünden çok şey kaybeden Fatımîlerin, Suriye ve Filistin'deki egemenliği zayıflamıştı. Bu durum Selçukluların Kudüs'ü fethini kolaylaştıracaktı. Nitekim fetih ve genişleme hareketini batı yönünde devam ettiren Selçuklular XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Suriye ve Filistin topraklarında fetih harekâtına giriştiler. Nihayet Selçuklu Emîri Kurlu Bey liderliğinde Filistin'e gelen Nâvekiyye Türkmenleri, Kudüs'e yaklaşık 50 km. mesafede olan Remle'ye yerleştiler (1069/1070). Kurlu Bey'in vefatından sonra Türkmenlerin başına geçen Selçuklu Emîri Atsız, Filistin'in fethini tamamlamak üzere tarihî bakımdan önemli ve merkezî bir statüye sahip olan Kudüs'ü kuşattı. Atsız, tıpkı Hz. Ömer gibi kan dökülmeden, halkın can ve mal güvenliği konusunda emân vererek şehre girdi. İdaresine son verdiği şehrin Fatımîlere bağlı Türk asıllı valisinin canını bağışlayacağını ve ıktâ vereceğini bildiren andını tutarak Kudüs'e Selçuklu Türklerinin adalet ve selamet sancağını dikti. 1071'de Selçuklular tarafından fethedilen Kudüs'te Abbasî Halifesi ve Sultan Alp Arslan adına hutbe okunmaya başladı. Kudüs'te çeyrek asırdan fazla sürecek Selçuklu hâkimiyeti başladı.⁷

Selçukluların Kudüs'te hüküm sürdüğü dönem hakkında bu zamana kadar yapılan çalışmalara baktığımızda genellikle siyasî hadiseler çerçevesinde değerlendirmelerin yapıldığı görülmektedir. Bununla birlikte bazı tarihçilerin, dönemin kaynaklarını nazarı dikkate almadan tarafsızlıktan uzak, görmek istedikleri şekilde bir oluşum içinde konuyu kaleme aldıkları anlaşılmaktadır. Bu tarihçiler tarafından İslâm hâkimiyeti dışında özellikle Haçlı Seferleri sırasında şehrin maruz kal-

6 Casim Avcı, "Kudüs", *DİA*, C. 26, s. 328.

7 İbnû'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Târih*, C. VIII, s. 390; Sibt İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târihi'l-Âyân'da Selçuklular*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, Ankara: TTK, 2011, s. 195.

dığı acı tabloyu Türk-İslâm dönemine yansıtma durumu söz konusu olmuştur. Selçuklu yönetiminin Filistin tarihinin en karanlık dönemlerinden biri olduğunu mesnetsiz açıklamalarla tanımlamaya çalışmışlardır. Kudüs'ün fethinden itibaren Atsız'ın benimsediği tutum ve takip ettiği siyaset, Selçuklulara atfedilen iddiaların geçersiz ve doğru olmadığını en güzel ispatı ve delilidir. Atsız, Kudüs'ü fethettiğinde şehrin yağmalanmaması ve hiç kimseye ve hiçbir şeye herhangi bir zarar gelmemesi hususunda vermiş olduğu sözün yerine getirileceğini derhal münadiler vasıtasıyla herkesin duymasını sağladı. Bunun üzerine şehir içinde bulunan mallara dokunulmadı. Ayrıca halkı ve mallarını korumak amacıyla muhafızlar tayin ederek her türlü emniyet tedbirinin alınması için çalışmalarda bulundu.⁸

Emîr Atsız, 469 (1076-77)'da başarısızlıkla sonuçlanan Kahire seferinden döndüğünde Kudüs'teki Arap askerî ve mülkî amirlerinin isyanı ile karşılaştı. Hutbeleri Şii Fatımî halifesi adına okutmaya başlayan isyancılar, Atsız'ın Kudüs'te bulunan adamlarına, ailesine ve yerine bıraktığı vekillerine kötü davrandılar ve şehre girdiğinde ona karşı başkaldırdıklarını ve itaatten çıktıklarını gösterdiler. Bunun üzerine Atsız, âsileri tedip etmek amacıyla isyana katılan suçluları öldürttü. Yalnız Kubbetü's-Sahra'ya kaçanlar mal ve para ödemek karşılığında bağışlandılar. Atsız'ın ikinci defa Kudüs'te kontrolü ele aldığı, asayiş ve sükûneti sağladığı bu hadiseyi İbnü'l-Esir anlatmaktadır. Ondan nakleden İslâm Ansiklopedisi'ndeki Kudüs maddesinin yazarı F. Buhl'un, Kudüs'te Selçuklu hâkimiyetinden kısaca bahsederken "Atsız'ın şehri ele geçirdikten sonra şiddetli bir kıtal vukuâ geldiği" ifadesini özellikle vurgulayarak belirtmesi manidardır.⁹

Selçuklular hiçbir zaman fanatik olmamışlar, kendilerini iktidar hevesi ve coşkusuna kaptırmamışlardır. Nitekim 471/2 (1079) yılında Atsız'ın ölümünden sonra Suriye ve Filistin şehirlerinin hâkimi olan Melikşah'ın kardeşi Tâcüddevle Tutuş'un Dimaşk (Şam)'ı ele geçirdikten sonra şehrin sakinlerine çok iyi davrandığı ve adaletle hükmettiği bilinmektedir.

Tutuş, Kudüs'ü teslim aldıktan sonra ıktâ olarak Alp Arslan ve Melikşah döneminin başarılı ve değerli kumandanlarından olan Emîr Artuk b. Eksük'e verdi. Kudüs'te bulunan Atsız'ın dayısı, eşi ve kızı buradan ayrılarak Bağdat'a gitti. Yönetimde ise Atsız tarafından görevlendirilen Turmuş (Durmuş) Bey bulunuyordu. Artuk Bey, beraberindeki para, mal ve ailesi ile birlikte Kudüs'e gelecekte, sorunsuz bir şekilde şehrin idaresini teslim aldı. Adamlarını ve ailesini Kudüs Kalesi olarak da bilinen Davut Kulesi'ne yerleştirdi ve burayı kuvvetlendirdi. Tutuş ve Kudüs valisi Artuk Bey'in yönetimi altındaki topraklarda barış ve huzurun sağlanmasına yönelik bir politika takip edilmiştir. Onların adil ve tarafsız yönetimleriyle aldıkları övgüler dönemin kaynaklarına yansımıştır.¹⁰

Artuk Bey, Kudüs valiliği görevindeyken 1091 yılında vefat etmiş ve Süleyman Mâbedi'ne giden yol üstünde defnedilmiştir. Selahaddin Eyyübî'nin Kudüs fethi sırasında şehit düşenlerin de defnedildiği bu kabristan bugün Mücahidler Mezarlığı olarak bilinmektedir. Urfalı Mateos, Artuk Bey tarafından Yeniden Diriliş/Kıyamet (Resurrection of God) Kilisesi'nin tavanına üç ok atıldığını ve okların o zamana kadar orada kalmış olduğunu belirtmektedir. Artuk Bey şehre hâkim

8 Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 195.

9 F. Buhl, "Kudüs", *İA*, VI, s. 958.

10 Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 243-244, 272; Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târihi Haleb'de Selçuklular (H.447-521=1055-1127)*, Terc. Ali Sevim, Ankara: TTK, 2014, s. 61; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylü Tarihi Dimaşk*, Thk. H. F. Amedroz, Beyrut, 1908, s. 112; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Târih*, VIII, s. 418; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. I, Türkçeye çev. Ö. R. Doğrul, Ankara: TTK, 1999, s. 333; İbnü'l-Verdî, *Târih-i İbnü'l-Verdî*, II, Beyrut, 1996, s. 5; İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, Tercüme ve Notlar: Mustafa Alican, İstanbul, 2017, s. 45; Ali Sevim, "Artuk b. Eksük", *DİA*, C. 3, 1991, s. 414.

olduğunu göstermek için, Türklerde hâkimiyet sembolü olan oku kiliseye koydurmuş olmalıdır.¹¹

Son zamanlarda Kudüs'te Selçuklular dönemine ait Artuk Bey tarafından yaptırıldığı ileri sürülen bir kitabenin varlığı tespit edilmiştir. Kudüs'te Selçuklu idaresinin en önemli somut belgesi olan bu kitabe, Mescid-i Aksâ'nın 2007 yılında tadilatı sırasında ortaya çıkarılmıştır. Bugün Zekeriya Mihrabı olarak bilinen, Mescid-i Aksâ'nın doğu tarafındaki küçük bir odanın güney duvarındaki mihrabın üzerinde bulunmaktadır. Kitabenin Mescid-i Aksâ'nın tamir ve tadilatı vesilesiyle 476 (1083/84) veya 477 (1084/85) tarihinde yazıldığı anlaşılmaktadır. Arapça dört satırdan oluşan kitabenin sağ tarafındaki yazılar çok belirgin olmasına rağmen sol yarısı aşındığı için okunamamaktadır. Kitabenin ikinci kısmının kasıtlı olarak mı bozulduğu konusuna açıklık getirilememektedir. Kitabenin üzerinde üç kişinin ismi bulunmaktadır. İlk olarak Abbasî halifesi Ebû'l-Kâsım Muktedî-Biemrillâh'ın ismi, ikinci olarak Tutuş'un ismi ve son olarak vezir Fahrü'l-Meâlî'nin ismi yer almaktadır. Adı geçen vezirin Nizâmülmülk olduğu düşünülmektedir. Kitabenin yazılış tarzı ve üslubu Selçukluların Şam'daki cami kitabeleriyle benzerlik göstermektedir. Bu bağlamda Suriye coğrafyasında Selçuklu hâkimiyetindeki şehirlerde halifenin, sultanın ve vezirin isminin yer aldığı kitabelerin yazımında temsil edilen bir Selçuklu siyaseti olduğu anlaşılmaktadır.¹²

Artuk Bey'in ölümünden sonra Kudüs'ün idaresi oğulları Emîr İlgâzi ve Sökmen'e intikal etti.¹³ İlgâzi ve kardeşi Sökmen, bölgenin hâmisisi olan Selçuklular adına Kudüs'te yönetimi kendi uhdelerine aldılar. Ancak Suriye'nin kuzeyindeki siyasî ve askerî olaylara katılmalarından dolayı Kudüs'te bulunamadıkları zaman yerlerine atadıkları naibleri vasıtasıyla şehrin idaresini yürüttüler. Kudüs'ün yönetimi hususunda iki kardeş arasında çekişme olup olmadığına dair kaynaklara yansıyan herhangi bir bilgi mevcut değildir. Fakat aralarında gizli bir rekabet olduğu anlaşılmaktadır. Tutuş'un oğulları Dimâşk hâkimi Dukak ile Halep hâkimi Rıdvan arasında yaşanan mücadelelerde İlgâzi'nin Dukak tarafında, Sökmen'in ise Rıdvan'ın yanında yer aldığı bilinmektedir. Bu sırada İlgâzi'nin saf değiştirmesinden endişelenen Dukak onu suçlama bahanesiyle tutuklattı. Bu durumu fırsat olarak değerlendiren Sökmen derhal Kudüs'e gelerek idareyi İlgâzi'nin naiblerinden alarak şehirde ikamet etmeye başladı (1096).¹⁴

I. Haçlı Seferi'nde Türklerin Antakya'da Franklara mağlup olmaları Fatımîler için önemli bir fırsat oldu. Türklerin Yakınoğu'da hızla güçlenmelerini çekemeyen Fatımîler, Haçlı başarısından cesaret buldular. 1098 yılında Kudüs üzerine yürüdüler. Şehirde İlgâzi ve Sökmen birlikte bulunuyorlardı. Daha önceden Dukak tarafından esir alınan İlgâzi'nin kısa bir müddet sonra tekrar Kudüs'e gelerek kardeşi ile müşterek yönetimi devam ettirdikleri anlaşılmaktadır. Amcazâdeleri Sevinç, yeğenleri Yakutî ve yakınlarından oluşan bir grup, maiyetleri ve Türklerden oluşan çok sayıda insan da Kudüs'te bulunuyordu. Büyük bir kuvvetle Kudüs önlerine gelen Fatimî ordu kumandanı Emîr Efdâl, İlgâzi ve Sökmen'e şehrin kan dökülmeden teslim edilmesini isteyen mektuplar gönderdi. Fakat onlar sağlam surların ve Türk askerinin gücüne güvendikleri için bu teklifi reddettiler. Bunun üzerine saldırıyı başlatan Efdâl kırktan fazla mancınık ile Kudüs'ü kuşattı. Surlardan birinde gedik açarak Kudüs'ü işgal etti. Kırk günden fazla muhasara altında kalan şehri, İlgâzi ve

11 *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, 3. Baskı, Ankara: TTK, 2000, s. 225; Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afsin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Ankara: TTK, 1990, s. 64.

12 Hkader Salameh, "A New Saljuq Inscription in the Masjid al-Aqsa, Jerusalem", *Levant*, 41/1 (2009), s. 108-116.

13 İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi (Artuklular Kısımı)*, Çev. Ahmet Savran, Erzurum, 1992, s. 29-30; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Târih*, IX, s. 19; İbnü'l-Verdî, *Târih-i İbnü'l-Verdî*, II, s. 5, Trc. s. 45; Hillenbrand, "The Career of Najm al-Din İl-Ghâzî", *Der Islam*, 58 (1981), s. 254-255.

14 İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb'de Selçuklular*, s. 78-79.

Sökmen'den emanla aldı. İlgâzi ve Sökmen maiyetindekiler ile birlikte buradan ayrılarak önce Dimaşk'a geldiler. Daha sonra Sökmen Urfa'ya, İlgâzi ise Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın hizmetine girmek üzere Irak'a gitti.¹⁵ İlgâzi, Sultan tarafından Bağdat şahneliğine tayin edildi (495/1101-1102).¹⁶

Mateos'un aksine Vardan, Yeniden Diriliş/Kıyamet (Resurrection of God/ Harutyun) Kilisesi'nin tavanına İlgâzi'nin ok attığını belirtmiş ve bu okun XIII. yüzyılda hâlâ orada kaldığı bilgisini paylaşmıştır.¹⁷ Ayrıca Kudüs'te Artuklulardan kalan eserler arasında yer alan, İlgâzi'nin oğlu el-Melik el-Mansur Artuk Arslan'ın adını taşıyan tarihsiz bronz bir şamdan Kudüs İslâm Müzesinde bulunmaktadır.¹⁸

Selçukluların Kudüs'e hâkim olduğu dönem siyâsî güç, ekonomik refah ve kültürel başarıda zirveye ulaştıkları dönemdir. Kudüs'ün fethinden kısa süre sonra Sultan Melikşah tahta çıkmıştır. Melikşah'ın saltanatından söz eden İslâm ve gayrimüslim kaynakları onun gücü, kudreti, iyiliği, doğruluğu ile birlikte adaleti ve ihsanını vurgulamışlardır. Onun şefkat ve inayeti sadece Müslümanları değil gayrimüslimleri de kapsıyordu. Adil ve hoşgörülü tutumu gayrimüslimler üzerinde kayda değer etki bırakmış, Türk hâkimiyetinin kuvvetlenmesinde ve kalıcı olmasında önemli rol oynamıştır. Urfalı Mateos, cihangir sultan olarak bahsettiği Melikşah hakkında şöyle söylemiştir: “Melikşah babasına halef olarak tahta çıktı. O iyi, merhametli ve Hıristiyanlara karşı tatlılıkla hareket eden bir zattı. O bütün ülkeleri fethetti ve Ermenistan'ı sulh ve asayişe kavuşturdu.”¹⁹ Aynı müellif eserinde Melikşah'ın ölümü ile ilgili şu ifadeler yer vermiştir: “Aynı yılda (1092) herkesin babası ve bütün insanlara karşı merhametli ve hüsnüniyet sahibi bir zat olan büyük sultan Melikşah öldü. Melikşah'ın ölümü bütün dünyayı matem içine düşürdü.”²⁰

Sultan Melikşah'ın Müslüman olmayanlara muamelesinin nasıl olduğunu, 1091'de Bağdat'ta meydana gelen bir olayla açıklık getirmek konunun daha iyi anlaşılmasını mümkün kılacaktır. Sultanın ve Nizâmülmülk'ün vekili olan Ebû Sa'd b. Semhâ adında bir Yahudi, sokakta bir satıcı tarafından tartaklanmıştı. Satıcıyı buna sevk edenin Abbasî Halifesinin veziri Ebû Şucâ' olduğu ortaya çıktığında, Yahudi bu durumu Melikşah'a şikâyet etmiştir. Geniş görüşlülüğü ve dinî hürriyet siyaseti ile mümtaz bir şahsiyet olan Sultan, bu şikâyeti dikkate alarak vezirin azledilmesini istemiş ve sultanın bu isteği yerine getirilmiştir. İbnü'l-Esir'in aktardığı bu hadiseden de anlaşıldığı gibi Selçuklular zamanında nüfuzu artan Yahudiler, sultanların himayesinde saygın, güvenli ve kendilerini rahat ifade edebilir şekilde yaşamaktaydılar.²¹ Aynı vaziyette Müslüman olmayan tüm halkların huzur ve emniyet içinde yaşamalarına imkân verilmiş, inanç özgürlüğü ve kendi din görevlilerini tayin etme hakkı tanınmıştı. Türkler, Müslüman olmayan halka olduğu kadar onların din önderlerine de son derece nazik ve saygılı davranmaktaydılar.²²

15 *Süryani Mihail Vekainâmesi*, Çev. Hrant D. Andreasyan, 2 Kısım, TTK'da yayınlanmamış nüsha, s. 41; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 19; İbnü'l-Verdî, *Târih*, II, s. 11; Hillenbrand, “The Career of Najm al-Din İl-Ghâzî”, s. 255.

16 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 47; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Tarihî Dimaşk*, s. 135; Ali Sevim, “Necmeddin İlgâzi”, *DİA*, C. 22, 2000, s. 89; Hillenbrand, “The Career of Najm al-Din İl-Ghâzî”, s. 257-8.

17 Vardan Vardapet, *Compilation of History*, İng. çev. R. Bedrosian, New Jersey, 2007, s. 63, Türkçeye Çev. Hrant D. Andreasyan, “Türk Fütühatı Tarihi (889-1269)”, *Tarih Semineri Dergisi*, III (1937), s. 186.

18 Salameh, a.g.m., s. 115.

19 *Urfalı Mateos Vekayinâmesi*, s. 146.

20 *Urfalı Mateos Vekayinâmesi*, s. 178.

21 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, s. 466.

22 A. K. S. Lambton, “The Internal Structure of The Saljuq Empire”, *The Cambridge History of Iran*, Vol.

Selçuklular hâkim oldukları topraklarda varlıklarını sürdürebilmek ve tutunabilmek için halkın yaşantısına saygıyı ve dinî hürriyeti öncelikli devlet politikası olarak benimsemişlerdir. Selçuklu egemenliğinde Kudüs sakinlerine mezhep baskısı yapılmadığı ve onlara iyi niyetle muamele edildiği görülmektedir. Bu dönemde Kudüs kadısı olan Muhammed b. Musa el Balasagunî et-Türkî, Hanefî mezhebine mensuptu. Kaynağın ifadesiyle onun ibadette Hanefî mezhebinin uygulamalarına sınımsız bağlı kalması halkın şikâyetçi olmasına neden olmuştu. Bunun üzerine görevden azledilen Muhammed b. Musa, Dimaşk kadılığına tayin edilmiştir.²³

1093'te Kudüs'e gelen ve burada üç yıl kalan Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 1148)'nin gözlemleri ve şahitlikleri önemli ve kıymetlidir. Bu tarihlerde Selçukluların idaresi altında bulunan Kudüs'te tam bir hürriyet havasının hâkim olduğundan söz eden âlim, buradan ayrılmak istemiştir. Hanefî ve Şafiî mezheplerine göre eğitim veren iki Nizâmiye Medresesi ile birlikte yüksek düzeyde dinî eğitimin verildiği birçok ders halkasının bulunduğu bahsetmiştir. Kendisi de bilhassa Mescid-i Aksâ'da derslere katılarak ve ilmî tartışmaları takip ederek ilim tahsil etmiştir. Kelâm, fıkıh ve hilâfiyat dersleri almıştır. Ebû Bekir Muhammed et-Turtûşî'den çok istifade etmiş, Ebû Ali Hüseyin es-Sâgânî, Ebû Saîd ez-Zencânî, Ebû Sa'd ez-Zevzenî gibi Hanefî fakihleri ile tanışmış ve onların bilgi ve düşüncelerinden etkilenmiştir. İbnü'l-Arabî'nin ilim yolculuğunda Kudüs'te çok verimli bir zaman geçirdiği anlaşılmaktadır.²⁴

Ortadoğu ve Yakınoğu'da hâkimiyet çatışmaları, liderlerin bireysel tutumları ve kendi aralarında meydana gelen ihtilafların yaşandığı XI. yüzyıl sonlarında Haçlı Seferlerinin gerçekleştirildiği görülmektedir. Haçlı Seferlerinin şafağında, büyük bir tehdit ile karşı karşıya olduklarını anlayan Müslümanlar buna rağmen bilinçli ve sistemli bir siyaset izleyemediler. Bu dağınık manzara Haçlıların bölgeyi bir anda sarmalarına sebep oldu. Kudüs, Fatımîlerin eline geçtikten sonra çok geçmeden Haçlı saldırısına maruz kaldı. Antakya'yı aldıktan sonra ciddi bir direnişle karşılaşmadan güneye doğru inen Haçlı kuvvetleri Kudüs'ü kuşattılar. Haçlılara karşı göstermelik savunma yapan Fatımî savunmasını aşan Haçlılar, 15 Temmuz 1099'da Kudüs'ü işgal ettiler. Mabetlere sığınan şehrin Müslüman ve Yahudi sakinlerine saldıran Franklar onları vahşice katlettiler. Mabetlerini de yıkarak tüm cesetleri yaktılar. Haçlıların Kudüs'te yapmış oldukları katliam ve yağmanın boyutunu dönemin çağdaş kaynaklarındaki veriler ortaya koymaktadır.²⁵ Meselenin ne haç, ne hacılar, ne de Kudüs olmadığı, asıl meselenin, maneviyat örtüsü altına gizlenen işgal meselesi olduğu açık bir şekilde görülmüştür.

Bazı taraflı tarihçilerin Selçuklular zamanında Kudüs'te zulüm, hırsızlık, saygısızlık, yok etme gibi olayların yaşandığını öne çıkarmaları varsayımdan öteye gitmez. Bunlardan biri olan Moshe Gil, Selçuklu yönetimi altında Kudüs ile ilgili bilgilerin yetersiz olduğunu belirtirken bazı iddiaları da öne çıkarma gayreti içerisine girmiştir. Türklerin Kudüs'te Müslümanlar da dâhil halka ağır vergiler ve baskı uyguladıklarını belirtir. Ayrıca bu dönemde şehirde tahribat yaşandığını da ilave eder.²⁶ Yine bazı tarihçiler de Selçuklular zamanında Kudüs'te birçok yıkım olduğunu iddia etmişlerdir. Fakat bu iddialarını ispat edecek hiçbir kanıt sunmamışlardır. Papalık propagandasının

5, Ed. J. A. Boyle, s. 274-275.

23 İbn Kesir, *el-Bidâye*, C. XII, s. 334.

24 İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım Mine'l-Kavâsım*, Nşr. Muhibbüddin el-Hatîb, Kahire, 1371, s. 14-15, 22; Ahmet Baltacı, "İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir", *DİA*, C. 20, 1999, s. 488.

25 Urfalı Mateos, s. 199; İbnü'l-Kalânîsi, *Zeylû Tarihi Dimaşk*, s. 136-137; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 19-21; İbn Kesir, *el-Bidâye*, C. XII, s. 477-478.

26 Moshe Gil, *A History of Palestine 634-1099*, Cambridge University Press, 1992, s. 414-416.

etkisinde kalan Haçlı kroniklerine ve Kahire Geniza koleksiyonuna dayanarak ciddi yanlışların Selçuklular tarafından yapıldığını ileri sürmüşlerdir. Dönemin muasır kaynakları incelendiğinde, bu yaklaşımlarının gerçek durumu yansıtmadığı açıkça görülmektedir.²⁷

Mısır ile deniz ticaretini geliştiren Avrupalılar, Fatimîlerle mükemmel ilişkiler sürdürüyorlardı. Malazgirt'te Bizans'ın belini kıran, Yakınoğu'da Fatimîleri zayıflatarak ortadan kaldırmayı hedefleyen Selçukluların ilerleyişi Batı için asıl tehdit kaynağı idi. Bu nedenle Haçlı Seferleri arifesinde Filistin'de Selçuklu yönetiminin yıkıcı olduğuna dair görüşler ileri sürülmüştür. Hatta XI. yüzyılın sonlarında Fatimî halifesi Mustansır'ın Kıyamet (Diriliş) Kilisesi'nin önünde bir manastır, bir hastane ve biri erkek diğeri kadınlar için iki konukevi yapılmasına müsaade ettiği belirtilmiştir.²⁸ Taraflı yazarlar, Fatimîlere karşı olumlu bir pozisyon oluşturmak için doğruluğu teyid edilmemiş bu bilgileri yazma lüzumunu hissetmiş olmalıydılar.

Selçuklular refah, adalet, ahlâk, ihtiram ve tahammül odaklı bir yönetim anlayışına sahiptiler. Bunun en güzel ifadesini Selçukluların Anadolu hâkimiyetinde de görmekteyiz. Yöneticiler tarafından izlenen sistemli iskân siyaseti, sağlanan sosyal adalet ve dinî hürriyet neticesinde huzur ve güven sağlanmıştır. Herkes kendi dilini, dinini, kültürünü muhafaza ederek hayatını idame ettirmiştir. Böylece Selçuklular halkın memnuniyetini kazanmayı başarabilmişlerdir. Selçuklular sahip oldukları dinî müsamaha ve adalet aneleri ile gayrimüslim tebaa ile çok yakından ilgilenerek, onların haklarını korumuşlardır. Gordlevski'nin belirttiği gibi "Selçuklular dönemi dinsel inanışları, zamanın ve halkların alacalı karmaşasını dile getirmektedir. Selçuklular insanlara ön yargısız, dinsel kör inançların üzerinde bakmayı çok önceden öğrenmişlerdi".²⁹ XII. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da yaşamış Bizans karşıtı bir kilise hukukçusu olan Theodore Balsamon'un, insan ruhuna saygı duyan Türklere teslim olmayı, insan ruhunu tehdit eden Franklara teslim olmaya tercih etmesi bu durumu daha iyi izah etmektedir.³⁰

Sonuç

Kudüs 1071'de Selçuklu Emîri Atsız tarafından fethinden 1099 yılına kadar Selçuklu ege-menliğinde kalmıştır. Bin yıl Türk hâkimiyetinde kalan Kudüs'te 28 yıl Selçuklu Türklerinin hüküm sürdüğü görülmektedir. Bu dönem Selçukluların en geniş sınırlara ulaştığı, iktisadî ve kültürel bakımdan inkişafa geçtiği en parlak devirleridir. Bu durum Selçuklu hâkimiyetindeki Kudüs'e de aksetmiştir. Bu dönemde Kudüs kültür ve eğitim merkezi olmuştur. Çok sayıda âlim eğitim almak veya ders vermek amacıyla Kudüs'e gelerek yerleşmiştir. Din âlimleri için Kudüs'teki sakin, huzurlu ve düzenli hayat şehri cazip kılmıştır. Kudüs'te yapılan arkeolojik kazılarda tespit edilen yıkık binalar Selçukluların eylemlerine atfedilerek Haçlılar tarafından şehre verilen zararın üstü kapatılmaya çalışılmaktadır. Oluşturulmak istenen algı ile tarih gerçekleri unutturma niyetinde oldukları anlaşılmaktadır.

Selçukluların Kudüs'teki Hristiyanlara kaba ve saygısız muamelesinin Birinci Haçlı Seferi'nin temel nedeni olduğu iddiası, uzun yıllar boyunca kabul görmüştür. Hâlbuki "Kutsal toprakları" kurtarmak söylemiyle başlayan Haçlı Seferlerinin, anti-İslâm propagandasının ürünü ve sonucu olarak ortaya çıktığı malumdur. Nizamülmülk'ün ve Melikşah'ın ölümünden sonra Selçuklu Devleti'nin hanedan mensupları ve atabegler tarafından idare edilen devletlere bölünmesi

27 Shimon Gat, "Sejuks in Jerusalem", *Towns and Material Culture in the Medieval Middle East*, Leiden, 2002, s. 1-39.

28 Moshe Gil, *a.g.e.*, s. 481.

29 V. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, Çev. Azer Yaran, Ankara, 1988, s. 341.

30 Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 208.

siyasî parçalanmaları da beraberinde getirdi. Yakındoğu ve Ortadoğu’da ortaya çıkan güç boşluğu devresi ile Haçlıların bölgeye girişleri aynı tarihlere rastlamaktadır. Haçlılar dini psikolojik etken olarak kullananlar tarafından idealist telakkiler ile harekete geçirilmiş istilacılar. Seferlere katılanlar genellikle yeni kazanımlar elde etmek isteyen tüccarlar, yeni topraklara sahip olmak isteyen savaş meraklısı kontlar, dükler, prenslik hayali kuran gençler ve günahlarını affettirmek isteyenlerden oluşuyordu.

Haçlı Seferlerinin başta Kudüs’te mukim olanlar olmak üzere Doğu Hıristiyanlarına ve Yahudilere verdikleri zararı görmezden gelmek için Selçuklulara karşı izlenen tutum ve takınılan tavrın bilinçli bir hareket olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Kudüs’ü Müslümanlardan kurtarmak için harekete geçen, esasında Batının Doğuyu işgal harbi olan Haçlı Seferleri ile Selçuklu fütuhatını kıyaslamak doğru bir yaklaşım değildir. Fatimîleri ve Haçlıları övmek adına yapılan tek taraflı çalışmalar bilimsel gerçeklikle çelişmektedir. Selçuklular zamanında Kudüs’te adalet, emniyet ve hoşgörü hâkim kılınmış, kültürel ve iktisadî ilerleme yaşanmıştır.

Kaynakça

- Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi (2)*, İstanbul, 2011.
- Avcı, Casim, “Kudüs”, *DİA*, C. 26, 2002, s. 327-329.
- Baltacı, Ahmet, “İbnü’l-Arabî, Ebû Bekir”, *DİA*, C. 20, 1999, s. 488-491.
- Belâzurî, *Fütûhu’l-Büldân*, Çev. Mustafa Fayda, Ankara, 2002.
- Buhl, F., “Kudüs”, *İA*, C. VI, İstanbul: MEB, 1977, s. 952-964.
- Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler*, Çev. Yıldız Moran, 3. Baskı, İstanbul: E Yayınları 1994
- Fayda, Mustafa, “Yermük Savaşı”, *DİA*, C. 43, 2013, s. 485.
- Gil, Moshe, *A History of Palestine 634-1099*, Cambridge University Press, 1992.
- Gordlevski, V., *Anadolu Selçuklu Devleti*, Çev. Azer Yaran, Ankara, 1988.
- Gregory Abû’l-Farac, *Abû’l-Farac Tarihi*, C. I, Türkçeye çev. Ö. R. Doğrul, Ankara: TTK, 1999.
- Harman, Ö. F., “Kudüs”, *DİA*, C. 26, s. 323-324.
- Hillenbrand, Carole, “The Career of Najm al-Din İl-Ghâzî”, *Der Islam*, 58 (1981), s. 250-292.
- İbnü’l-Adîm, Kemâlüddîn, *Zübdetü’l-Haleb Min Târîhi Haleb’de Selçuklular (H.447-521=1055-1127)*, Terc. Ali Sevim, Ankara: TTK, 2014.
- İbnü’l-Arabî, *el-Avâsım Mine’l-Kavâsım*, Nşr. Muhibbüddin el-Hafîb, Kahire, 1371.
- İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-Târih*, Thk. Muhammed Yusuf el-Dukak, C. II, VIII, IX, Beyrut, 2003.
- İbnü’l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi (Artuklular Kısmı)*, Çev. Ahmet Savran, Erzurum, 1992.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, C. 2, Haz. S. Uludağ, İstanbul 2004.
- İbnü’l-Kalânîsî, *Zeylû Tarihi Dimaşk*, Thk. H. F. Amedroz, Beyrut, 1908.
- İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, C. VII, XII, Trc. Mehmet Keskin, Ankara: Çağrı Yayınları.

İbnü'l-Verdî, *Târih-i İbnü'l-Verdî*, II, Beyrut, 1996.

İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, Tercüme ve Notlar: Mustafa Alican, İstanbul, 2017.

Lambton, A. K. S., "The Internal Structure of The Saljuq Empire", *The Cambridge History of Iran*, Vol. 5, Ed. J. A. Boyle, s. 203-282.

Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, Çev. A. Batur, İstanbul 2004.

Salameh, Hkader, "A New Saljuq Inscription in the Masjid al-Aqsa, Jerusalem", *Levant*, 41/1 (2009), s. 107-117.

Sevim, Ali, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Ankara: TTK, 1990.

_____, "Artuk b. Eksük", *DİA*, C. 3, 1991, s. 414.

_____, "Necmeddin İlgâzi", *DİA*, C. 22, 2000, s. 89-90.

Shimon Gat, "Sejuks in Jerusalem", *Towns and Material Culture in the Medieval Middle East* Leiden, 2002, s. 1-39.

Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târihi'l-Âyân'da Selçuklular*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, Ankara: TTK, 2011.

Süryanî Mihail Vekainâmesi, Çev. Hrant D. Andreasyan, 2 Kısım, TTK'da yayınlanmamış nüsha.

Taberî, *Târihi't-Taberî*, Nşr. Muhammed b. Tahir Berzenci, C. VIII, Beyrut, 2007.

Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor Zeyli (1136-1162), Çev. Hrant D. Andreasyan, 3. Baskı, Ankara: TTK, 2000.

Vardan Vardapet, *Compilation of History*, İng. çev. R. Bedrosian, New Jersey, 2007; Türkçeye Çev. Hrant D. Andreasyan, "Türk Fütühatı Tarihi (889-1269)", *Tarih Semineri Dergisi*, III (1937).

Yıldız, H. Dursun, "Ecnâdeyn Savaşı", *DİA*, C. 10, 1994, s. 385.